

Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України : наук. зб. за підсумками всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2012. – С. 86-92.

І. О. Старенький,
м. Кам'янець-Подільський

Розвиток архівної справи на Поділлі в XIX – на початку XX ст.

У статті розглядається еволюційний процес формування архівів на Поділлі в XIX – на початку XX ст., охорона архівної спадщини на початку XX ст., законодавче оформлення необхідності збереження архівних матеріалів у період Української революції.

Ключові слова: архівна справа, архів, Поділля, охорона пам'яток, Архівна комісія, П.В. Клименко.

На сьогодні актуальним є вивчення історії архівної справи в Україні. У повній мірі це стосується і Поділля. Дотично цього питання торкалися в своїх працях О. М. Завальнюк [19; 20], О. О. Нестуля [21; 22; 23; 24; 25], А. М. Трембіцький [26] та ін. Проте спеціалізовано цієї проблеми дослідники не торкалися. Мета статті – до певної міри дослідити поставлену проблему.

Протягом більшої частини XIX століття збереження архівної спадщини часто носило виробничий характер і не мало на меті пам'яткоохоронних цілей. В установах зберігалися документи, які розкривали попередню її діяльність. Це можна чітко проілюструвати на прикладі духовного відомства.

Матеріали, які стосувалися діяльності церков Подільської єпархії (метричні книги, ісповідні розписи, журнали засідань, а також «старі уніатські метричні книги») передавалися на зберігання до архівів духовних правлінь повітів або архіву консисторії. За їх збереженням відбувався постійний нагляд: проводилися ревізії, духовні правління звітували перед консисторією, єпископом. Перша відома нам ревізія архівів духовного відомства датується 1844 роком і стосувалася вона архіву Подільської

духовної консисторії. На той час там знаходилося: метричних книг (1796-1843 рр.) – 614 томів, ісповідних розписів (1796-1843 рр.) – 614 томів, «старих уніатських метричних книг» (до 1796 р.) – 1475 томів, журналів засідань консисторії (1800-1843 рр.) – 53 томи, візит на церковні землі – 70 томів і т.д. Загалом на той час в архіві знаходилося 34025 справ, які датувалися 1795-1843 роками [1, арк. 2 зв.-3].

1860 року, для кращого зберігання документів у консисторії було облаштовано полиці для їх зберігання [3, арк. 1-7], що свідчить про сприйняття архівних пам'яток як цінних документів про минуле релігійне життя на Поділлі.

Запроваджено було і посаду архіваріуса. Так, з 1856 р. ним був колезький секретар Ананій Маркевич [2, арк. 1-9], а з 1876 року – Чирський [6, арк. 1-4].

Доступ до архівів духовного відомства був досить обмежений. Так, 1865 року до Подільської духовної консисторії надійшло прохання ректора Подільської духовної семінарії про надання дозволу роботи з архівними документами [4, арк. 1-4].

Вперше серйозний підхід до упорядкування архівних документів зустрічаємо 1863 року. Тоді архів консисторії, на основі указу Синоду від 15 вересня 1862 року за №4599, розбирали протоіереї П. Троїцький, Ю. Лотоцький та архіваріус А. Маркевич [5, арк. 14]. Наступного разу це відбулося 22 червня 1875 року, коли документи розглядали протоіереї Євген Струмінський, Симон Карчевський, Мойсей Доронович, Федір Войтковський та губернський архітектор Дмитро Освальд [5, арк. 28-31]. На той час в архіві знаходилося 41168 справ, зокрема за 1795-1800 рр. – 834 справи та за 1800-1874 рр. – 40334 [5, арк. 13, 51]. Документи за 1795-1865 роки були описані, зв'язані та розкладені по полицях [5, арк. 13]. Інші матеріали ще не були впорядковані.

1875 року до єпископа надійшло прохання від обер-прокурора надати інформацію про стан архівів духовного відомства. Це прохання було

передане консисторії, яка 15 квітня того ж року розіслала наказ по духовним правліннях єпархії прозвітувати про стан їхніх архівів [5, арк. 10]. Нам достеменно відомо, що надійшли звіти Грановського, Свято-Троїцького Кам'янецького, Немирівського, Бершадського, Свято-Троїцького Надзбруцького, Барського, Коржевецького, Шаргородського, Вінницького та Головчинецького монастирів [5, арк. 35-45].

Велику увагу на охорону архіву Подільської духовної консисторії звертали і в 1917-1920 рр. Так, 3 жовтня 1919 року Департамент православної церкви надіслав лист консисторії, в якому йшлося: «На чч. 12558, 12994 і 14022 від 11, 21 серпня б. р. і 30 вересня того ж р. Департамент Православної Церкви пропонує Духовній Консисторії згідно Наказу Міністерства Ісповідань зачекати з продажем архівного паперу до загального вирішення справи про архіви законодавчим шляхом» [10, арк. 9]. Того ж дня на адресу Подільської духовної консисторії від Департаменту православної церкви надійшов лист із закликом зробити через благочинних розпорядження місцевому духовенству про вжиття заходів щодо охорони старожитностей. У тому числі й архівних документів. Також священикам пропонувалося звернутися до селянства, закликаючи їх зберігати в цілісності архівні документи [11, арк. 2].

Як бачимо консисторія та духовні правління Подільської єпархії приділяли велику увагу збереженню документів, які стосувалися релігійного життя Поділля кінця XVIII – XIX ст. Саме на основі цих матеріалів був сформований величезний фонд 315 Державного архіву Хмельницької області («Подільська духовна консисторія»).

Велику роль для розвитку архівної справи на Поділлі відіграло створення архіву при Подільському єпархіальному історико-статистичному комітеті. У його Статуті вказувалося, що архів складається з «рукописних актів, які відносяться до історії Поділля, а також з паперів і справ історико-статистичного комітету». До формування власної збірки документів Комітету підштовхував відомий історик та пам'яткоохоронець Юзеф Ролле, який

переконував М.В. Сіماشкевича та М.І. Яворовського сформувати фонд матеріалів за рахунок державних та приватних архівів, проводити археографічну роботу, видавати збірки документів та матеріалів [18, с. 123]. Це усвідомив протоієрей Митрофан Сіماشкевич. 30 серпня 1883 року, будучи ректором Подільської духовної семінарії, він виступив за припинення видання історико-статистичних описів, сконцентрувавши увагу на зборі, обробці та виданні історичних матеріалів (судові декрети, фондушні листи, єпископські та патронатські власницькі записи, детальні описи церков і їх майна і т.п.) [28, с. 839].

Про формування фондів архіву Комітету нам дає уявлення згадка М.І. Яворовського, який згадував про велику кількість церковно-історичних, статистичних, юридичних рукописних матеріалів другої половини XVIII ст., які надійшли від колишньої Кам'янецької та Брацлавської уніатської консисторії [28, с. 839].

Ми маємо в розпорядженні опис архіву Подільського церковного історико-археологічного товариства Юхима Йосиповича Сіцінського. На початку XX ст. там знаходилося 269 документів XVIII – початку XX ст. [8, арк. 1-12].

Проводилося Товариством і дослідження зібраних документів. Юхимом Сіцінським було оформлено 98 карток з палеографічним розбором документів XV-XIX за списком І. М. Каманіна, які знаходилися переважно в Давньосховищі (музеї Товариства) [9, арк. 1-33].

Проте основна діяльність по збереженню архівної спадщини була розпочата в 1917-1920 рр. Саме в цей час документи були піддані інтенсивному нищенню, що викликало адекватну реакцію пам'яткоохоронців. Більшовицька агітація за принципом «Грабуй награване» та люмпенізація населення і військових призводили до нищення приватних та духовних архівів. Це призводило до непоправних втрат у галузі збереження історико-культурної спадщини України.

Провідну роль у збереженні архівної спадщини на Поділлі відіграли такі визначні пам'яткоохоронці як Пилип Клименко, Юхим Сіцінський, Леон Б'ялковський, Йосип Пеленський та ін.

Пилип Васильович Клименко прибув до Кам'янця-Подільського наприкінці 1918 року. 30 грудня 1918 року його було призначено екстраординарним професором Кам'янець-Подільського державного українського університету по кафедрі історії [12, арк. 10-11]. Згідно протоколу комісії по розподілу професорів по розрядах 23 травня 1919 року займав посаду декана історико-філологічного факультету, на яку був призначений І.І. Огієнком 5 лютого того ж року. Навесні 1919 року за ініціативою ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету Івана Огієнка та Пилипа Клименка було створено Архівну комісію, яка мала фахово упорядковувати архіви університету, Кам'янця-Подільського та Поділля, започаткувавши збереження архівних фондів та колекцій, які залишилися без власників. До складу цієї комісії увійшов Юхим Сіцінський.

Юхима Йосиповича завжди цікавила пам'яткоохоронна справа. 12 травня 1917 року в Києві відбулися перші збори Центрального комітету охорони пам'яток старовини та мистецтва України, які схвалили проект Статуту і обрали дійсних членів. Вони реєстрували та досліджували, зберігали та реставрували пам'ятки, створювали бібліотеки, архіви, музеї [17, арк. 1-4]. Вже влітку Ю.Й. Сіцінський став членом створеного 28 квітня 1917 року у Вінниці Подільського товариства охорони культурно-історичних цінностей, яке проводило «збір і дослідження пам'яток у місцях їх зберігання» [26, с. 87].

Архівна комісія, до складу якої крім згаданих осіб увійшли О. З. Неселовський, П. Г. Клепатський, Л. Б. Б'ялковський, захищала від руйнування архівосховища, ініціювало переміщення до Кам'янець-Подільського державного українського університету особливо цінних архівосховищ, яким загрожувало знищення [19, с. 405-409]. Так, 13 травня 1919 року Архівна комісія звернулася із заявою до Ради професорів

Кам'янець-Подільського державного українського університету, в якій обґрунтовувалася необхідність звернення до Кам'янець-Подільського Революційного комітету з проханням про передачу архіву «Жандармського управління та Наукового архіву Кам'янець-Подільського окружного суду». У документі вказувалося, що архіви ці потрібні для «закладання ученого архіву при Кам'янець-Подільським Державнім Українським Університеті з метою досліджування громадського руху на Україні в ХІХ столітті» [7, арк. 17].

4 серпня 1919 року Юхим Сіцинський на засіданні Комісії зробив доповідь про архівну справу в Росії та Західній Європі. На основі заслуханого Комісія виробила звернення до товариша міністра народної освіти Н. Я. Григорієва та проект закону «Про державну охорону пам'яток старовини і мистецтва», яким передбачалося заснування губернських архівних комісій, вилучення з крамниць міста поданих на продаж документів з подальшим розслідуванням і визначенням їх походження та місця зберігання, підготовки архіваріусів шляхом створення вищої археографічної школи на зразок французької «Ecole des chartes» [27, с. 629; 26, с. 85; 20, с. 25].

22 серпня 1919 року на сторінках газети «Україна» з'явився лист доктора Йосипа Пеленського, голови архівно-музейного відділу Подільської губернської народної управи, члена Ради Подільського товариства охорони культурно-історичних пам'яток Ю. Александровича, віце-директора Державного військово-історичного музею М. Обідного, викладачів Кам'янець-Подільського державного українського університету Ю. Й. Сіцинський і Л. Б. Б'ялковський та ін. до Голови Ради народних міністрів, Трудового конгресу, Міністерства народної освіти, де наголошувалося на необхідності виробити мережу державних архівів і через них з допомогою місцевих органів влади організувати охорону пам'яток. Особливо наголошувалося на необхідності терміново вжити заходів щодо охорони архівів усіх ісповідань, в яких зберігалися найбільш цінні документи. Керівництво цією роботою пропонувалося передати Головному управлінню мистецтв та національної

політики, яке б серед перших заходів мало організувати фахові експедиції, що зібрали б розграбовані в ході селянських виступів та військових дій пам'ятки з палаців та церков [22, с. 72-73; 23, с. 57-59; 27, с. 629; 20, с. 26].

Дещо раніше, 13 серпня, під впливом пам'яткоохоронців, серед яких чільне місце посідало духовенство, Головуправління звернулося з обіжником «До всіх підлеглих установ Міністерства освіти і мистецтва та до місцевих самоврядувань, народних управ». З огляду на важливість документу наведемо його повністю: «В ці тяжкі часи руїни, яка проводиться більшовицькими бандами та їх прихильниками, гинуть неоціненні скарби нашої науки і культури, а саме: книгозбірні, архіви, музеї, колекції старовини і т.п. Ці матеріали переховуються в церквах, костьолах, державних та громадських установах та маєтках приватних власників і тому більшовики, ніби борючись з «буржуями», а в дійсності грабуючи, нищать ці незвичайної наукової вартості національні скарби, які так необхідні для розроблення української науки і мистецтва. Більшовики добре знають, що такою руїною вони остаточно обкрадуть не тільки матеріальне добро народу, але й духовне, знищивши всякі ознаки і показники минулої української культури і науки. Цій провокаторській праці більшовиків піддаються несвідомі громадяни та козаки української армії, котрі приймаючи польські бібліотеки і архіви за ворожі установи української державності, домагаються нищення цих матеріалів і тим самим сприяють ганебній роботі більшовизму. Щоб зберегти те, що ще залишилось від цілковитого знищення і розграбунку, пропоную вам: 1) вжити всіх відповідних заходів аби зберегти перераховані вище національні цінності, які перебувають у небезпеці, повідомляти кожен раз про вжиті заходи Міністерства народної освіти; 2) при всяких можливих випадках роз'яснювати, як громадянам, так і козакам Української армії про ту шкоду, яка робиться національному добробуту Держави нищенням бібліотек і архівів; 3) про всякий випадок небезпеки, яка загрожує тим чи іншим архівам, музеям, колекціям і бібліотекам і т. ін. повідомляти негайно Міністерство освіти» [22, с. 72-73].

19 серпня 1919 року Міністерство народної освіти звернулося до П. В. Клименка з пропозицією очолити Відділ охорони пам'яток старовини та мистецтва. Отримавши позитивну відповідь, міністерство 20 серпня затвердило його на посаді (в документі вказується, що на посаді він з 14 серпня) [14, арк. 28].

29 серпня 1919 року за ініціативою П.В. Клименка Міністерство внутрішніх справ направило до місцевих органів влади розпорядження, згідно якого їм доручалося здійснювати догляд і захист пам'яток «від знищення, псування і продавання» [23, с. 57-59]. Наступного дня циркулярним розпорядженням, підписаним П. І. Холодним і П. В. Клименком, «взяти під свій догляд всі пам'ятки старовини та мистецтва, охороняти їх від знищення, псування й продавання в руки скупщиків для вивозу за кордон» зобов'язувалися також губернські та повітові комісари народної освіти. Незабаром міністерство направило на місця розроблений П. В. Клименком обіжник, в якому губернським та повітовим комісарам давались додаткові пояснення та інструкції щодо пам'яткоохоронних заходів, які вони мали терміново вжити. Зокрема їм пропонувалося «через учителів оповістити населення, що всі старовинні речі: картини, книжки, документи, посуд мають велику цінність і повинні зберігатися, доки їх не викупить держава». Розуміючи, що на місцях нерідко не було спеціалістів, які б могли визначити історико-мистецьку цінність речей, П. В. Клименко як вихід з такої ситуації розглядав практику виїзду у віддалені райони експертів Відділу охорони пам'яток [25, с. 308].

30 серпня 1919 року наказом Міністерства народної освіти №9 було створено Архівну комісію в складі Головного управління мистецтв та національної культури: «Для вироблення інструкцій по охороні пам'яток старовини й мистецтва і керування справами охорони архівів, музеїв і великих збірок старовинних речей, наказую утворити Архівну комісію при Міністерстві народної освіти з оплатою згідно коштів державним асигнуванням під головуванням професора Клименка в складі слідуєчих

осіб: професор д-р Йосип Пеленський, приват. доцент прот. Євфим Сіцинський, прив. доцент Леон Бялковський, юрисконсул Міністерства народної освіти М. Альтер, представник Губерніальної народної управи, представник міської управи, представники міністерства юстиції, внутрішніх справ, земельних справ, преси й інформації, народного господарства, військового міністерства, проф. Боберського, д-ра Кревецького, Мих. Гаврилюка, д-ра Осипа Назарука» [14, арк. 27]. Представники цієї ж Комісії увійшли до складу Комісії по утворенню статуту Національного архіву в місті Києві [14, арк. 46а зв.].

У вересні 1919 року Петро Холодний та Пилип Клименко звернулися до міністра ісповідань Івана Огієнка з листом, в якому просили його «зробити розпорядження, щоб пани-отці оповістили населення про заховання всяких книжок, документів, картин та інших старовинних речей, які мають велику цінність та узагалі вживали всякі законні заходи щодо охорони культурно-історичних пам'яток у залишених панських маєтках або розграбованих селянами» [11, арк. 1]. 3 жовтня 1919 року згідно розпорядження міністра ісповідань до духовних консисторій був направлений циркуляр, в якому пропонувалося «зробити через благочинних розпорядження місцевому духовенству аби ним було вжито заходів щодо старовинних речей і взагалі культурно-історичних пам'яток у залишених панських маєтках або ж пограбованих селянами; між іншим пропонувати духовенству звернутися до селянства з відозвою про заховання в цілості всяких книжок, картин, документів і т. ін.» [11, арк. 2].

Одночасно при цих заходах при Міністерстві освіти та мистецтв було запропоновано посаду комісара по охороні пам'яток церковної старовини, яку обійняв відомий археолог та історик мистецтва Йосип Пеленський.

Великі сподівання П. В. Клименко пов'язував з прийняттям Радою Народних Міністрів УНР розробленого членом Архівної комісії М. Альтером проекту закону «Про охорону пам'яток старовини та мистецтва». Проектом передбачалося взяти під охорону історико-культурні скарби українського

народу під захист держави та визначалися санкції до порушників умов їх зберігання. У пояснювальній записці «До законопроекту про державну охорону пам'яток старовини та мистецтва», з якою 15 вересня 1919 року до Ради Народних Міністрів УНР звернувся П. В. Клименко та міністр народної освіти Н. Я. Григоріїв, глибоко аргументувалася необхідність його термінового затвердження: «На Україні нищення пам'яток старовини і мистецтва завдяки суспільно-національній боротьбі й малій культурності народу дійшло страшних розмірів, державна влада мусить подбати про охорону й догляд за ними». Проте затвердити підготовлений законопроект уряд УНР не встиг – завадило загострення військово-політичної обстановки в зв'язку з наступом більшовиків [25, с. 309].

В цей час на Поділлі почалося активне збереження архівів ліквідованих установ та покинутих шляхетських маєтків шляхом їх передачі Кам'янець-Подільському державному українському університету. Так, ректор університету Іван Огієнко для запобігання знищення архіву Дворянських депутатських зібрань просив передати його Кам'янець-Подільському державному українському університету [15, арк. 54].

10 вересня 1919 року Пилип Клименко заборонив доступ до жандармського архіву, який був описаний та тимчасово знаходився в помешканні громадської бібліотеки [15, арк. 68].

19 вересня 1919 року наказом П. В. Клименка передбачалося: «архіви скасованих установ, а саме: дворянського депутатського зібрання, жандармського управління, губернського статистичного комітету при губерніальному правлінні... передати до Кам'янець-Подільського державного українського університету» [15, арк. 78].

Що стосується жандармського архіву, то про його передачу університету прохав також Розпорядчий комітет Кам'янець-Подільської громадської бібліотеки, адже на той час там не було пристосованих приміщень [16, арк. 8].

6 жовтня 1919 року в Кам'янці-Подільському було видано наказ Головного отамана армії УНР С. Петлюри та військового міністра В. Петріва про переважне право зберігання документів у державних архівах. У документі вказувалося, що «архівним комісіям, коли маються відомости про існування де б то не було військово-історичних і архівних документів, які не мають традиційно-родинного характеру. А покладають в масштабі державного і громадського значіння, надаю право заборони на знищення цих документів і право секвесту для державного архіву» [15, арк. 103].

Після ревізії будинку архіву Губернського правління по вулиці Довгій його стан було визнано незадовільним і констатовано необхідність негайного ремонту. В акті обстеження архівного будинку вказувалося, що «завдяки нерівномірній осадці будинку, не маючого фундаменту, одна стіна розкололась від верху до низу наскрізь, ринви для стікання води попсовані і вода руйнує стіни, покрівля в деяких місцях протікає. Зважаючи на те, що зазначений будинок має архітектурну цінність пам'ятки будівництва кам'яного кінця XVIII століття, а також, що розвалення його загрожує цінному архіву бувшого Губерніяльного Правління. Зазначений будинок потрібно негайно полагодити: прибудувати до стін два контрфорси і ринви для стоку води на місце старих приробити» [15, арк. 115-115зв.]. Розглядалося також питання про передачу цього архіву університету [15, арк. 107, 112].

Невдовзі було прийнято рішення про передачу Кам'янець-Подільському державному українському університету архіву Кам'янець-Подільської міської поліції [15, арк. 114].

Велике занепокоєння в подільських пам'яткоохоронців викликало те, що в «жидівських крамницях м. Кам'янця» з'явилося багато науково цінних документів. Як виявилось, колишній архіваріус Губернського правління продав понад 800 пудів актових книг [15, арк. 133].

Велику загрозу для збереження архівних матеріалів становила катастрофічна нестача паперу для державного діловодства. Зокрема мали

місце випадки переробки архівних документів на паперових фабриках. Проте влада намагалася підійти до цього питання так, щоб архівна спадщина зазнала найменших можливих втрат. Так, постановою Подільського губернського комісара від 29 жовтня 1919 року передбачалося відправляти архівні матеріали на паперову фабрику Лідії Кацеби для повторної переробки на папір. Проте зазначалося, що для переробки можна використати «деяку кількість паперу з архиву Подільського Губерніяльного Правління, а також з архивів і других підлеглих Комісаріату установ, за для чого попередньо скласти Комісію для розбору підлягаючих передачі на паперову фабрику діл і паперів з того боку, чи не мають вони якого небудь історичного або археологічного значіння» [15, арк. 119]. Комісію мав очолити «урядовець особливих доручень при Подільським Губерніяльним Комісаріаті Демченко, запросивши в склад тої Комісії представника від Міністерства Народньої Освіти» [15, арк. 119].

Разом з тим пам'яткоохоронну діяльність продовжувало Подільське церковне історико-археологічне товариство, яке, виявляючи та упорядковуючи різні залишені архівні матеріали, звернуло увагу на необхідність «всі архіви та архівні матеріали, перебуваючи в найбільш загрозливому стані, перевезти до архіву Губернського правління, а військові – до Кам'янецької фортеці». Завдяки зусиллям Юхима Січінського було збережено десятки тисяч цінних документів [26, с. 86].

Зважаючи на величезну проведену роботу, постало логічне запитання про створення в Кам'янці-Подільському Наукового архіву. На його організацію було потрібно 46600 крб. [15, арк. 137-137зв.]. Питання про його створення було вирішено позитивно. Вже на початку 1920 року діяв науково-дослідний архів, де були тисячі цінних документів, взятих на збереження. Проте через рік він був ліквідований працівниками ВУЧК під час конфіскації «антирадянських» документів [19, с. 405-409].

Отже, період XIX – початку XX ст. став основою формування архівної справи на Поділлі. До початку XX ст. архівні документи, переважно через

виробничу необхідність зберігалися при установах, які їх творили. Вперше науковий підхід до архівної справи був використаний у 70-х рр. XIX ст. по відношенню до архіву Подільської духовної консисторії. Велике значення для розвитку архівної справи мало утворення архіву при Подільському церковному історико-археологічному товаристві. Проте найбільш інтенсивним для розвитку архівної справи на Поділлі виявився період Української революції. Саме в цей час формується законодавча база охорони архівної спадщини, створюються професійні пам'яткоохоронні структури, заклади. Велику роль у цьому процесі відіграли Ю. Й. Сіцинський, П. В. Клименко, І. І. Огієнко, Л. Б. Б'ялковський, О. З. Неселовський, П. Г. Клепатський, С. С. Дложевський та інші представники Подільського церковного історико-археологічного комітету. З остаточним встановленням радянської влади на Поділлі розпочався новий етап у розвитку архівної справи на Поділлі.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Хмельницької області, ф. 315, оп.1, спр. 260, 4 арк.
2. Там само, спр. 505, 9 арк.
3. Там само, спр. 690, 7 арк.
4. Там само, спр. 980, 4 арк.
5. Там само, спр. 8947, 59 арк.
6. Там само, спр. 9016, 4 арк.
7. Там само, ф. р-582, оп. 1, спр. 93, 69 арк.
8. Там само, ф. р-3333, оп.1, спр. 16, 23 арк.
9. Там само, спр. 17, 97 арк.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1072, оп.1, спр. 36, 9 арк.
11. Там само, спр. 37, 5 арк.
12. Там само, ф. 2582, оп.1, спр. 182, 120 арк.
13. Там само, спр. 187, 92 арк.

14. Там само, ф. 3689, оп.1, спр. 6, 53 арк.
15. Там само, спр. 14, 189 арк.
16. Там само, спр. 17, 38 арк.
17. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, ф. 12, спр. 969, 4 арк.
18. Баженова С. Е. Ю. Й. Сіцинський та Ю. А. Ролле: перехрестя долі / С. Е. Баженова // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіцинського та Володимира Січинського: зб. матер. міжн. наук.-краєзн. конф., присвяч. 150-річчю від дня народження Ю. Сіцинського і 115-річчю від дня народження В. Січинського. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2010. – С. 122-125.
19. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний український університет: основні результати діяльності / О. М. Завальнюк // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 398-409.
20. Завальнюк О. М. Ю. Й. Сіцинський у 1917-1920 рр.: громадянсько-політичний, культурно-просвітній і науковий аспекти / О. М. Завальнюк // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіцинського та Володимира Січинського: зб. матер. міжн. наук.-краєзн. конф., присвяч. 150-річчю від дня народження Ю. Сіцинського і 115-річчю від дня народження В. Січинського. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2010. – С. 62-64.
21. Нестуля О. О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, гетьманщини, Директорії) / О. О. Нестуля; НАН України, Ін-т іст. України та ін. – К.; Полтава, 1994. – 240 с.
22. Нестуля О. О. Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури: 1917-1920 рр. / О. О. Нестуля; Полтав. наук. т-во краєзнавців та ін. – Полтава, 1993. – 90 с.
23. Нестуля О. О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. / О. О. Нестуля; НАН України, Ін-т іст. України. – К., 1995. – Ч.1: 1917 – середина 20-х рр. – 280 с.

24. Нестуля О. О. Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917-1919 рр.): зб. док. і матер. / О. О. Нестуля (авт.-упорядник) та ін.; В. О. Горбняк (відп. ред.); НАН України, Ін-т іст. України. – К.: Ін-т іст. України, 2008. – 319 с.

25. Нестуля О. О. Роль П.В. Клименка в організації охорони пам'яток Поділля за доби Директорії УНР / О. О. Нестуля // Духовні витoki Поділля: творці історії краю. – Хмельницький: Поділля, 1994. – С. 307-309.

26. Трембіцький А. М. Є. Й. Сіцінський – організатор краєзнавчого руху і регіональних досліджень / А. М. Трембіцький // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. I. – С. 76-102.

27. Черняк В. В. Леон Бялковський: польський академік з Поділля / В. В. Черняк // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 626-636.

28. Яворовский Н. И. Несколько слов о деятельности комитета для историко-статистического описания Подольской епархии / Н. Я. // Подольские епархиальные ведомости. – 1883. – №44. – С. 837-841.